

В.Д. Старычонак

Структурная арганізацыя другасных займеннікавых намінацый

Асабовыя займеннікі могуць уключацца ў метафарычныя кантэксты розных структурна-кампазіцыйных структур. У залежнасці ад колькасці сэнсавых цэнтраў вылучаюцца наступныя віды такіх кантэкстаў:

Аднакампанентныя метафарычныя кантэксты (раскрываецца змест аднаго займенніка): *Мы – мірныя людзі.* (П.Панчанка; *Раднёю і мовай не грэбуй, Ты – колас паміж каласоў.* (С.Законнікаў); *Ты [вакзал] – прытынак маіх успамінаў.* (В.Вітка).

Двухкампанентныя метафарычныя кантэксты (раскрываецца змест двух займеннікаў): *Вы – цудадзейныя багіні, Выратавальніцы Зямлі. Вы – бессмяротныя вяргіні, Што ў ліхалецце расцвілі.* (Л.Дайнека); *Лёсу было неабходна, каб я стаў летапісцам – вашым. І няма высакародней працы, Бо я – часцінка ваша, ваш прыток, Я – сын ваш.* (А.Статкевіч-Чабаганаў).

Трохкампанентныя метафарычныя кантэксты (раскрываецца змест трох займеннікаў): *Я сын, я сэнс, я дух жыцця прыроды, астатняе – вучонасці сіндром.* (В.Зуёнак); *Ты – радасць, ты – ветразь, ты – крылле жыцця.* (М.Дукса); *Ты – шчасця, свабоды і дружбы вяшчуння, Ты – светлая па-над зямлёй зараніца, Ты – шчырага сэрца крыніца, Крышталёвая руская мова.* (М.Танк).

У структуру розных тыпаў кантэкстаў могуць уключацца аднародныя члены, якія дазваляюць больш разгорнута раскрыць змест асабовых займеннікаў: *Я – трывога і прадчуванне.* (В.Русілка); *І самаўпэўнены, што я верх дасканаласці і цар стварэнняў.* (У.Жылка); *Яна – жыцця зачын І пачатак песні новай.* (Я.Сілакоў). Часам сінанімічны рад утварае шматлікія парадыгмы, дзе асоба характарызуецца даволі поўна і ўсебакова: *А ён... проста манюка, хітрэц, фарысей, ашуканец, прыкіда, фальшываманелчык, бо выдае сябе не за тое, што ён ёсць.* (Я.Колас). Разгорнуты склад канкрэтызатары займенніка я назіраецца ў наступных прыкладах: *Я даўно разумны. Я – сын бацькоў са знішчанага пачынка, я – шкаляр... Бадзяга... Камедыянт... Правадыр хеўры.* (У.Караткевіч); *Я пенат твой, дом. Я – твой слухач. І заступнік. І ахоўнік твой. І замоўнік ад усіх няўдач.* (К.Жук).

Сэнсавыя цэнтры могуць распаўсюджвацца за кошт уключэння ў кантэкст даданых азначальных частак: *Я – мэта, што тоесна перашкодзе.* (А.Разанаў); *Яна [праца] – агністы наш ліхтар, Што нам да скону свеціць.* (Л.Дайнека); *Мы з табой пералётныя птахі, якім не вярнуцца назад.* (А.Пісьмянкоў); *Ён [Янка Купала] – родны бацька песні той, Што ў жар паноў кідала.* (А.Александровіч); *Я – толькі тая кропля цяпла, Што вочы мае.* (Р.Барадулін). У асобных выпадках у якасці замяшчальніка займенніка выкарыстоўваецца складаназалежны сказ з займеннікам *той* – і злучальным словам *хто*: *Я – той, каму паішчасціла спазнаць: Жанчына адыходзіць, як стагоддзе, І я хачу стагоддзе затрымаць.* (Л.Дранько-Майсюк). Змест аднакампанентнага метафарычнага кантэксту можа ўдакладняцца асобным

скажам: Ты [вада] – ток жыцця! З тваіх глыбінь вячыстых Да нас бяжыш струменем урачыстым, Каб напайць і ў спёку і ў мароз. (М.Бусько); Мы – лёсу нашага ахвяры. Ды не старэюць з часам мары. (А.Багамолава).

У аднакампанентных кантэкстах могуць ужывацца паўторы адных і тых жа слоў ці іх форм: Я між вар'ятаў усіх і вар'ятак Самы шчаслівы на свеце вар'ят. (Л.Дранько-Майсюк). Такая таўталагічнасць дазваляе сканцэнтраваць увагу на прадмеце апісання, павысіць яго сэнсавую значнасць.

У мастацкім дыскурсе зрэдку ўжываюцца кантэксты, у якіх выкарыстоўваецца прыём сцвярджэння пры дапамозе адмаўлення з часціцай *не*, якая займае прэпазіцыю да сцвярджальнай часткі: Я не кумір – я чорны раб, прыкуты векам да галеры. (В.Зуёнак); Я не паэт, калі душы маёй малітваў не шэпча ў грозныя часы народ. (М.Сяднёў); Я не выбраннік – я крыло рукою замяніў пачварнай. (В.Зуёнак); Паэт у жыцці не нахлебнік, Ён сейбіт. Змагар І прарок. (С.Законнікаў); Яна [песня] не нап'ятак прэсны, а самы моцны хмель. (Л.Геніюш); Можна, сам я не заўважыў, мо няўзнак: Я не проста чалавек, а ваўкалак? (А.Бараноўскі). Адмоўная часціца *не* у пэўных тэкставых фрагментах можа паўтарацца: Я не прыгожун! Не герой! Я штрафнік! (В.Быкаў); Я не першы на зямлі, Не апошні ў цугу тым. (М.Мятліцкі); Не пейзажыст я, не аматар жэяцістых розных апісанняў. (А.Зэкаў). У дыскурсе Я.Купалы такі прыём ускладняецца трыма адмаўленнямі, два з якіх ускладнены паданымі азначальнымі часткамі: Я не сокал зоркавокі, Не арол адважны, Ці так думна за аблокі Ўзносіца з іх кажны. Нават я не салавейка, Што пяе так слаўна, А я толькі верабейка, Ўзрошчаны пад Гайнай. (Я.Купала).

Дэйктычнасць займеннікаў спрыяе стварэнню не адзіных і гамагенных субстанцый, а статыка-дынамічных, гетэрагенных структур, у якіх ажыццяўляецца разгортванне тэкставых фрагментаў самай рознай працягласці, рознай семантычнай накіраванасці і напоўненасці. Аднаму і таму ж носьбіту могуць прыпісвацца розныя якасці і ўласцівасці. Самі ж метафары ў такіх выпадках носяць разгорнуты характар. Розныя сэнсавыя цэнтры і семантычныя прырашчэнні, нягледзячы на іх варыятыўны і пералічальны характар, спалучаюцца і перасякаюцца ў некалькіх плоскасцях і ўтвараюць адкрытыя ланцужкі, якія забяспечваюць сэнсавае развіццё тэксту і назапашванне пэўнай інфармацыі: Я – ліра, што маўчыць без струн, нямы без бліскавіц пярун, Вір безгалосы рэчкі... Я – мёртвы лебедзь белы. (К.Жук); Ты [каханне] – працяг жыцця зямнога, Ты – замова ад пракляцця,.. мая зямная зорка, і шчырасць, і спагада, і песня, і надзея. (Х.Гурыновіч); А ты сама [мова] – душа народа, яго краса, яго прырода..... Ты неахопная – як воля, Ты неацэнная – як доля, Ты неад'емная – як лёс. (В.Жуковіч); Мы – тройчы дзеці ў вечным крузе: Мы дзеці роднае сям'і, І дзеці Маці-Беларусі, І дзеці Матухны-Зямлі. (Н.Гілевіч).

З мэтай выдзялення найбольш важных думак, падкрэслівання іх важнасці і значнасці ў тэкстах могуць ужывацца анафарычныя канструкцыі, якія спрыяюць стварэнню цэласнасці і адзінства структуры тэксту. Часта

паўтараюцца займеннікі «я», «ты»: **Я** – матчын спеў, **я** – матчыны трывогі, **Я** – матчын гнеў, які ўставаў на ногі, Гнаў смерць на Захад... (А.Куляшоў); **Ты** са мной, летуценнага шчасця заранка. Я цалую цябе, апякаючы вусны... **Ты** – каханне маё, **ты** – любові маёй паланянка. **Ты** – усмешка маёй неадольнай спакусы. (Л.Пранчак). У вершы Н.Гальпяровіча «Я – вучань. Птушкі пішуць мне...» тройчы паўтараецца аўтаматафара **я** – **вучань**, якая канкрэтызуецца і тлумачыцца пасля кожнага паўтору: **Я** – **вучань**. Птушкі пішуць мне У тонкі шытак даўнія імёны. **Я** – **вучань**. Мне настаўнік загадаў Вучыць на памяць рэкі, хмары, дрэвы. **Я** – **вучань**. **Я** імкнуся рагадаць пергаменты нябёсаў, кнігі жыццяў, Валожкі сівізну у спелым жыце І вусны, на якіх вякоў пячаць. І нельга не прыгадаць вядомы верш Я.Коласа «Мужык», кожнае з пяці чатырохрадкоўяў у якім пачынаецца анафарай «**Я** – мужык». У пачатку кожнай строфы даецца розная расшыфроўка гэтай анафары: у першым выпадку «**Я** – мужык, бядак пахілы», у другім – «**Я** – мужык, я – сын пакуты», у трэцім – «**Я** – мужык, я – сын бядноты», у чацвёртым – «**Я** – мужык, не чую звону», у пятым – «**Я** – мужык, а гонар маю». Такая структурная і кампазіцыйная будова верша, безумоўна, спрыяе стварэнню цэласнага і ў той жа час шматмернага вобраза беларускага селяніна.

Семантычны і структурны дыяпазон метафарызаванага кантэксту нярэдка ўключае шматлікія метафарычныя фокусы, мяжа якіх у радзе выпадкаў з'яўляецца даволі пашыранай адкрытай. Сэнсавая скіраванасць і рэцыпіентны склад такіх кантэкстуальных метафар залежыць ад светабачання пісьменніка, глыбіні уражанняў і асацыяцый, звязаных з прадметам апісання. Так, у вершы Я.Купалы «О так! Я – пралетар!» назіраецца градацыя з паслядоўным узростаннем сэнсавага і эмацыянальнага зместу чатырох метафарычных фокусаў: **О так! Я – пралетар! Яшчэ учора раб пакутны – Сягоння я зямлі ўладар І над царамі цар магутны**. У метафарычным кантэксце М.Танка змест займенніка «я» выяўляецца шляхам пільнага і скрупулёзнага падбору вялікай колькасці слоў самай рознай сэнсавай скіраванасці: **Я – ў кожным пажары, Я – полымя брат, Я – ў кожным удары. Жалезных лапат. Я – ў скаргах, я – ў слёзах І сірат і ўдоў. Я – ў шуме бярозаў У гуле вятроў. Я – ў чорных загонах, У скібах цяжкіх, У кос перазвоне Між ніў залатых**.

Спецыфічнай рысай многіх паэтычных твораў з'яўляецца выкарыстанне ў іх параўнанняў, супастаўленняў, кантрастаў, яркіх антытэзных малюнкаў. Безумоўна, важную ролю ў гэтым выконваюць асабовыя займеннікі, якія найчасцей супрацьпастаўляюцца па лініі «я» і «ты», «я» і «мы», «мы» і «вы». Так, у наступным вершы В.Жуковіча прадстаўлены цэлы ланцужок метафарычных фокусаў, кантраснасць у якіх ствараецца за кошт ужывання антонімаў рознай сэнсавай напouненасці: **Вучыцель і мучыцель ты, мой сорам. Ты – праўды друг і фальшы ўсякай вораг. Ты – плод сумлення ці ягоны карань? Не ў стане жыць я без твайго дакору. Ты – мая ўлада, я – твая пакора, мая ахова ты, мая апора, мой чуйны камертон у шчасці й горы, Ты – мой агмень і на агмені порах**. (В.Жуковіч).

Паэтычны дыскурс Т.Кляшторнага разгортваецца за кошт супастаўлення зместу асабовых займеннікаў «мы» і «я»:

Хто вы?!
Абломкі далёкага дальняга,
Госці абжытых вякоў,
Мы – алкаголь,
Мы – жальба пахавальная,
Мы – гэта смерць і любоў.
Я – гэта Рым,
Я – антычная Грэцыя,
Я – гэта зброя сляпога жраца,
Я – ракавая пячаць індульгенцыі,
Я – і нявольнік, і цар.

У радках з верша П.Панчанкі «Размова з нашчалкамі» антытэза носіць разгорнуты характар і будуецца за кошт насмешліва-іранічнага зместу займеннікаў «мы» і «вы»: *Мы кансерватары ўсё Тупаватыя, Вы – завадатары бур І наватары. Мы ўсе аўральнікі, Культу стваральнікі. Вы – праўдалюбцы, Хлусні выкрывальнікі.*

Такім чынам, другасныя займеннікавыя намінацыі як пэўныя статыка-дынамічныя структуры вызначаюць спецыфіку многіх твораў мастацкай літаратуры. Яны дазваляюць пашырыць сэнсавы аб'ём выказвання, падкрэсліць і выдзеліць найбольш важныя элементы маўленчага кантэнтнага, акцэнтаваць увагу як на пастаянныя, так і часовыя, эпізодычныя прыметы. У іх закладзены практычна неабмежаваныя рэсурсы семантычных атаясамліванняў, параўнанняў і пераўвасабленняў.

Змест займеннікаў раскрываецца шляхам эксплікацыі сегментаў большай ці меншай граўгласці, пэўнага структурнага і семантычнага напаўнення. Даволі часта ў эпіцэнтры тэкставага фрагмента знаходзіцца малая і вялікая Радзіма чалавека, яго Бацькаўшчына, родная мова. У многіх паэтычных творах тэматычна вылучаюцца дыскурсы пра паэзію, яе сутнасць і прызначэнне. Высокай прадуктыўнасці характарызуюцца персаніфікаваныя метафарычныя структуры, у якіх актуалізуюцца такія прыметы, як род заняткаў чалавека, яго прафесія, нацыянальнасць, матэрыяльнае становішча, узрост, рэлігійная перакананасць, рысы характару і інш.

Пры займенніках могуць ужывацца самыя розныя прэдыкатывы рэфэрэнтнай і нерэфэрэнтнай суаднесенасці. Чалавек можа асацыіравацца з дрэвамі, галінамі, раслінамі, травамі, зоркамі, воблакамі, абстрактнымі паняццямі і інш. У радзе выпадкаў найменні асобы характарызуюцца пеяратыўнай (адмоўнай) канатацыяй і параўноўваюцца з назвамі жывёл, дрэў, раслін, шматлікіх прадметаў і артэфактаў. У фокусе пэўных ацэнак і меркаванняў часта аказваецца жанчына, каханая дзяўчына, дыяпазон атаясамліванняў з якімі даволі шырокі. Другасныя займеннікавыя намінацыі часта носяць філасофска-экзістэнцыяльны характар, з'яўляюцца

метафарычнай самаідэнтыфікацыяй, аўтарскім «я», напоўненым самымі рознымі асацыяцыямі і пераўвасабленнямі лірычнага героя..

Асабовыя займеннікі ўключаюцца ў метафарычныя кантэксты розных структурна-кампазіцыйных структур і ствараюць шматлікія вобразна-сэнсавыя фокусы ў спалучэнні з рознага кшталту семантычнымі распаўсюджвальнікамі. Вылучаюцца аднакампанентныя, двухкампанентныя, трохкампанентныя і шматкампанентныя метафарычныя кантэксты, сэнсавыя цэнтры якіх могуць распаўсюджвацца за кошт аднародных членаў, дадanych частак сказа і асобных сказаў. У якасці аўтаметафары можа выступаць і цэлы твор.

У метафарызаваных кантэкстах выкарыстоўваюцца прыёмы нанізвання метафар, іх паўтараў, а таксама спалучэння метафар з іншымі вобразна-выяўленчымі сродкамі. Спецыфічнай рысай многіх твораў з'яўляецца выкарыстанне ў іх параўнанняў, супастаўленняў, кантрастаў, яркіх антытэзных малюнкаў, анафарычных канструкцый, якія дапамагаюць выдзеліць найбольш важныя думкі, падкрэсліць іх значнасць у тэксце, спрыяюць стварэнню цэласнасці і адзінства тэксту. Розныя сэнсавыя цэнтры і семантычныя прырашчэнні, нягледзячы на іх разгортванне і пералічальны характар, спалучаюцца і перасякаюцца ў некалькіх плоскасцях, утвараюць разгорнутыя і адкрытыя ланцужкі, якія забяспечваюць сэнсавое развіццё тэксту і назапашванне пэўнай інфармацыі. Рэалізацыя сэнсавага патэнцыялу займеннікавых намінацый залежыць ад спецыфікі светаўспрымання аўтара, яго асабістага жыццёвага вопыту, індывідуальных сістэм каштоўнасцей, ад багацця ўяўленняў і свежасці асацыяцый, асаблівасцей стылю і почырку выкладання фактаў і многіх іншых прычын.